

SAMLAREN

*Tidskrift för
svensk litteraturhistorisk
forskning*

ÅRGÅNG 87 1966

Svenska Litteratursällskapet

UPPSALA

Almqvist & Wiksells

BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

UPPSALA 1967

LARS FURULAND

Ivar Lo-Johansson och de proletära karolinerna

En studie av novellsamlingen Statarna, främst dess komposition

I oktober 1933 utgav Ivar Lo-Johansson sin tionde bok *Godnatt, jord*. Det var hans andra roman, men »den första vad gäller ansatsen att skriva en bok av betydelse». Det citerade omdömet, som det inte finns någon anledning att jäva, fälldes av författaren själv i ett brev sommaren 1933 till Karl-Otto Bonnier.

Ännu i detta brev till förläggaren kallar Lo-Johansson sin roman för »Statarna».¹ Det var för övrigt en titel och författarplan som också Jan Fridegård hade nämnt i en tidig självbiografisk deklARATION. Han utlovade redan 1929 »en social miljöskildring benämnd 'Statare'».² Fridegård och Lo-Johansson närmade sig ämnet oberoende av varann. De fick inte personlig kontakt förrän deras första statarböcker — romanerna *Godnatt, jord* och *En natt i juli* — hade utkommit,³ vilket skedde praktiskt taget samtidigt hösten 1933.⁴

Man kan enstaka gånger skymta statarmiljön i Lo-Johanssons författarförsök redan på 1920-talet. Men i brevet till förläggaren 1933 avslöjade han för första gången sin plan på att bli statarnas litterära tolk och utforskare. Ivar Lo-Johansson skrev:

Sörmland har aldrig haft några författare, men detta är en bok om den sörmländska jorden. Det är romantik och realism på samma gång. Har skjutit upp att skriva om denna statarnas värld som omgav mig då jag var barn, därför att jag alltid funnit, att den legat mig för nära. Nu har jag vågat försöket, och jag skall i tre böcker, alla olika, skriva om den.

De tre statarböcker, som brevet förutskickade, kom att bli sju. Statarperioden i Lo-Johanssons författarskap skulle sträcka sig över tolv år, från *Godnatt, jord* 1933 fram till statsystemets avskaffande 1945.

Som det centrala verket eller i varje fall den mest imponerande insatsen under statarepoken i Lo-Johanssons författarskap kan man betrakta den stora novellsamlingen *Statarna*. Den utgavs med en första del 1936 och en andra avslutande del 1937. Särskilt Erik Hj. Linder och Arne Häggqvist har framhåvt att samlingen bildar en slags helhet, att den är en komponerad ensemble av berättel-

Uppsatsen har varit införd i den stencilade festskriften *Studier tillägnade Gunnar Tidesröm den 7 februari 1966*.

¹ Lo-Johansson 6.8.1933 till K.-O. Bonnier (Bonniers arkiv).

² Uttalande för Ingelow, Jules & Nilsson, Ivar, *Svenska folkförfattare*, 1929, s. 129.

³ Fridegård och Lo-Johansson muntligen.

⁴ *Godnatt, jord* sändes ut i bokhandeln den 17 okt. och *En natt i juli* den 3 nov. 1933 enl. förlagsuppgifter i *BLM*, 1958, s. 342.

ser.⁵ När novellsamlingen karaktäriserats har de och ännu några kritiker använt uttryck som en statarkavalkad, en väldig väggbonad, en statarkronika, ett historiskt epos. Men någon närmare analys av samlingens uppbyggnad har man knappast givit sig in på. Enhetligheten blir understruken men svårigheterna med en sådan tolkning lämnas därhän. Varför är den tjugofjärde och tjugofemte novellen i första delen (Brev från en kogubbe och Bostadsinspektionen) förlagda till 1920- eller 1930-talet, medan de följande sex novellerna tillhör sekelskiftet? Varför förekommer det — för att ta ännu ett exempel — samtidsnoveller mot slutet av första delen, medan de inledande novellerna i andra delen griper längre tillbaka i tiden? Dessa och liknande frågor måste diskuteras, om man mer övertygande skall kunna visa samlingens karaktär av historiskt novellepos. Det är vanskligt både att ge nyanserade värderingar av enstaka noveller och att detaljstudera berättartekniken, innan man har diskuterat hela samlingens komposition. Om det är så att den har en genomförd komposition, får det konsekvenser även för tolkningen av enskilda noveller.

Denna studie skall ägnas åt att i första hand undersöka novellsamlingens uppbyggnad. Vidare kommer exempel att anföras på hur Lo-Johansson har bedrivit materialsamlingen och i samband med detta får jag också anledning att kommentera hans sätt att arbeta, hans beroende av och frihet inför sitt stoff.

*

Statarna börjar med novellen *Kyss handen, trälinna!* Det är en berättelse som saknar den exakta tids- och lokalfärg, som Ivar Lo-Johansson annars ivrigt eftersträvar i sina noveller. Den allra första berättelsen skall introducera statarklassen med de karaktärsegenskaper och lynnesdrag, som Lo-Johansson betraktar som utmärkande för statarna under *bela* deras historia. Styvbarntet som blev statarhustru »kände sig aldrig hel, aldrig nöjd, aldrig på väg någonstans — hon blev stående villrådig». Statarhustrun i novellen framstår som en symbol för alla jordarbetare, som ända sedan tidigt 1800-tal har tagit stat inte av fri vilja utan därför att alla andra vägar varit stängda. Novellen har intresse som ideologisk deklaration men är för schematisk för att kunna räknas till samlingens bästa noveller. Berättelsen är — liksom sin titel — en smula övertydlig och karaktären av programnovell blir alltför uppenbar.

Med *En hästs historia*, samlingens andra novell, börjar författaren följa en historisk plan. Novellen har blivit beundrad som en av Lo-Johanssons virtuosaste. Med sina inslag av mystik och övertro är den en parallell till det ganska fristående partiet om friarfärden genom Hobo socken, som inleder romanen *Guds vackra värld* av Martin Koch, en av de svenska författare som Ivar Lo-Johansson beundrat allra mest.⁶ Jämförelsen skall förvisso inte pressas. Men det är påfallande att både Koch och Lo-Johansson i upptakten till sitt största samhällspanorama velat knyta an till en folkloristisk tradition. Bägge låter den socialt inriktade verklighetsskildringen börja med halvt legendariska berättelser från ett mörkt 1800-tal.

⁵ Linder, E. Hj., *Fyra decennier*, 1949, s. 683 f. Häggqvist, A., *Blandat sällskap*, 1954, s. 106 f.

⁶ Se t. ex. Lo-Johanssons artiklar *En Ana-*

tole France på svensk botten samt *Martin Koch och arbetarna* (i *Folkbladet* 1933 nr 52 B och 1935 nr 12). Jfr självbiografien *Författaren*, 1957.

En hästs historia är kanske den mest fulländade bland Ivar Lo-Johanssons många skildringar av människors grymhet mot djur — alltid fyllda av både avsky och fascination. Men när vi söker fastställa novellsamlingens uppbyggnad, är det viktigt att observera, att det också är berättelsen om statsystemets uppkomst — om en torpare som dukar under och ett torp som försvinner. Ivar Lo-Johansson börjar berätta statarnas historia vid torpruinen. När torparen-nyodlingsmannen är borta förenas hans marker med andra jordar till fält, där »vetet gungar i hundra tunnlands böljor». Stordriften skapar statarna men också ödetorpen. Länge drar statarna och deras oxar fram över markerna som en gång odlades av torparen. Men trettio år in på ett nytt sekel börjar traktorerna vända vid ödetorpets hasseldunge. Med den blicken in i framtiden slutar novellen.

En hästs historia exemplifierar Ivar Lo-Johanssons förmåga att fånga ett helt skeende i snabba formuleringar. När han — som här — lyckas bäst är det historiska inte inskott och notiser utan en viktig del av själva novellen. I denna berättelse om rus och vansinne balanseras de starka effekterna i skildringen av de korta omramande historiska notiserna.

I följande noveller t. o. m. Oxgraven fortsätter Lo-Johansson att berätta om ett mörkt 1800-tal med fattigdom och okunnighet, vidskepelse och fruktan, grymhet och ångest. Oxgraven tidfastes till 1880-talet — »den gången för mer än femtio år sedan». Alla dessa noveller torde bygga på traditionsmaterial från Södertörn, vilket på en rad punkter skulle kunna beläggas genom jämförelser med folkminnesuppteckningar och sockenhistoriker.

Den vackra fru Holm inleder en väl sammanhållen grupp om femton noveller från författarens barndomsvärld. Novellsviten sträcker sig fram t. o. m. En olycksdag. Avsnittet börjar och slutar med noveller, där författaren biktar sin samhörighet med miljön. Exempel kan väljas från novellgruppens första och sista sidor. Den vackra fru Holm börjar:

Hon kom in i bygden en eftermiddag, då sommaren redan stod halvliiden. Våra fält lyste av den tegelstensröda klövern. Våra lövsalar stod ännu kvar, halvvisna, med bladvitorna skelande efter bortflugna äventyr. Alla våra vilda bin brummade, och längs vägarna byggde steklarna grottor i varm, mjölfin sand.

I barndomspartiets slutnovell framträder samma strävan att markera berättarens samhörighet med miljön. Den berättar om en gubbe, »vår barndoms Sindbad», som kom vandrande »på vår barndoms väg».

Miljöskildringen i denna stora grupp noveller pekar mot de två första årtiondena av 1900-talet. Tidsteckningen har detaljskärpa: t. ex. interiören i novellen Bröd och skådespel från »det oljefärgsfattiga, av det sociala genombrottets idealister byggda folkets hus med Brantingporträttet över scenen och ett av Lennstrand i köket». Kommentarer till miljöskildringen avstår Lo-Johansson från — här som oftast, men det har roat honom att notera, att man förvisat socialismens fritänkarprofet Lennstrand till köket i socialismens hus.

Ett par fixa punkter förankrar novellgruppen i tiden: Järnsängen — den nionde av de femton novellerna — dateras direkt till 1913 och Svalorna är idioter, den trettonde, indirekt till 1916. En av novellerna, Käpparna, är egentligen en 1800-talshistoria men har inpassats här genom att den berättas som en

historisk anekdot, som en senare generation förser med sin egen avslutande sens-moral.

De närmast följande novellerna, Kraftkarlar och Negern, bär inte lika omedelbart det självupplevdas prägel som de flesta i den stora sviten från statarnas Sörmland under tidigt 1900-tal. De bildar en övergång till det följande avsnittet om lantarbetarnas fackliga och politiska kamp. De fullföljer skildringen av statarna före de första frigörelseförsöken genom att teckna deras rädsla och osäkerhet, deras skräck för det avvikande och deras ängslan för att själva avvika från omgivningen. Kraftkarlar är egentligen en bondeberättelse, präglad av den ironi över de traditionella bondedygderna som Lo-Johansson gärna ger uttryck åt. Han ville tydligen inte avstå från denna anekdotiska berättelse. Den tjuriga bondeindividualism, som han här berättar om, skulle framstå som en bjärt kontrast till det långt mer undergivna statarkynnet. Ett par omramande rader kring novellen har tvingat in den i statarkollektivet. Berättelsen inleds med orden »Ombudsmannen för Lantarbetareförbundet, 2:a distriktet, berättade:». Och den slutar:

— Men sådant kan hända bland bönder, sade ombudsmannen för 2:a distriktet. Observera, aldrig bland statarna! Statarna är alldeles för rädda. De kan inte ens riktigt hata varandra ...

De nio följande novellerna om facklig organisation och politisk väckelse har en central plats i Statarna I. Det var den heroiska perioden i statarnas historia. Den började sent men varade längre än hos någon annan arbetargrupp. Främst har Ivar Lo-Johansson ställt novellen om Fackföreningen i Kvillinge. Lantarbetarnas egen krönikör, den östgötske torparsonen Alfred Kämpe som var hans främste föregångare som statarskildrare, tecknade just Kvillingemötet som en upptakt till den svenska lantarbetarrörelsen.⁷ I Statarna lät Lo-Johansson föreningen i Kvillinge behålla sin redan klassiska position inom fackförbundet.

Ivar Lo-Johansson följer strängt ett historiskt schema, men slaviskt underordnar han sig inte kronologien. »I den hörnklippa almanackan lästes den 8 juni 1890» heter det i upptakten till den första fackförbundshistoriska novellen om den snart frivilligt upplösta föreningen i Kvillinge. Men sedan ger han, utan hänsyn till tidsföljden, en skrämmande bild ur uppländskt statarliv på 20- eller 30-talet (i Brev från en kogubbe) och en novell om en sörmländsk statarfamilj vid samma tid (i Bostadsinspektionen).

Men anledningen till dispositionen är ganska tydlig. De tre novellerna bildar en naturlig enhet. De varierar samma grundmotiv: statarnas rädsla för organisationstanken, det passiva motståndet hos statarna själva. Skildringen av organisationens arbete låter Ivar Lo-Johansson inledas av några noveller om den tvekan och osäkerhet, som förespråkarna för facklig samverkan måste övervinna.

Fackförbundsavsnittet i Statarna I fortsätter med sex noveller om hur lantarbetarrörelsen växte fram i Skåne under 1890-talet och början av 1900-talet: berättelserna fr. o. m. De två skomakarna t. o. m. Polska hästen. Redan kring 1890 började »den galne skomakaren från Ystad», F. V. Thorsson, sin agitation bland de sydsvenska lantarbetarna — skildrad i avsnittets första novell. Först

⁷ Kämpe, A., *Lantarbetarrörelsen*, 1932, s. s. 263 f.
37. Furuland, L., *Statarna i litteraturen*, 1962,

in på 1900-talet resulterade Thorssons ansträngningar i en verklig fackföreningsrörelse. 1904 bildades Skånska lantarbetareförbundet, jordarbetarnas första fackförbund i vårt land. Från den tiden ger Kassören, nummer två av de skånska novellerna, en glimt. De fyra sista novellerna i avsnittet berättar om skåneförbundets stora strid, den beryktade skånska skördestrejken 1907-08 med galizierimport och vräkningar — en arbetskonflikt som slutade med ett svårt nederlag för arbetarparten.⁸

De sista tolv novellerna i Statarna I avrundar skildringen av klassens utveckling. För lantarbetareförbundets del varade pionjärtiden ända in på 30-talet. Fattigdom, flyttningar och en både geografisk och kulturell isolering försvårade och försenade organisationsarbetet. Det gjorde också »torpdrömmen», som många gånger skildrats av Lo-Johansson, t. ex. i novellen Skördarna i Dakota. Statarförfattarna berättar ofta om ett tungt, fatalistiskt statarkynne. Men torpdrömmen levde hos statarna. I generationer uppfattade många i denna folkgrupp om flera hundratusen människor sin tillvaro som ett provisorium.

De sista tolv novellerna har växt fram ur författarens egna upplevelser och minnen — liksom de femton novellerna från hans barndoms Sörmland. Men i denna sista novellgrupp i Statarna I närmar sig Lo-Johansson samtiden. Ibland sker det genom att berättelsen utspelas på två plan och får pendla mellan då och nu. Som vuxen återfinner han sin barndoms lekplatser i novellen Runstenen och upplever på nytt flyktdrömmen, men människorna som går kvar har blivit främlingar för honom. I novellen I brytningstiden möter författaren en halv vuxen statarpojke och minns sin egen ungdom. Han vandrar förbi statarnas övervuxna kullar på kyrkogården, ser sina förfäders gravar och minns deras berättelser:

För inte många år sedan stod statarna nere i landsvägsdikena med mössorna i hand, när herrarna åkte på vägarna. Min far har stått där. Många i min släkt har stått där. Min mor har, uttröttad så hon knappt orkade gå hem, stigit åt sidan och nigit för sörmändska herrskap i mjuka landäer och gula trillor. Det förvånar mig ibland, att jag skriver om backar och blommor, när *de* funnits. (Yrkes stolthet.)

Andra noveller i sista avsnittet av Statarna I skisserar avslutningen på den utvecklingskurva som Lo-Johansson vill teckna. I En statares död möter vi för första gången en ny trygghet hos statarna, en känsla av att de har rättigheter i samhället. Redaktörens död och Lantarbetarkongressen, som bägge kan dateras till 1930-talet, visar också på en förändrad mentalitet hos en ny tids arbetare.

Novellen Redaktörens död är ägnad Alfred Kämpe, tidningen Lantarbetarens redaktör.⁹ En okänd arbetare bland fanbärarna vid Kämpes begravning får träda fram vid graven och hylla redaktörens minne. Han håller ett så besynnerligt tal att delegaterna har svårt att följa med — men redaktören själv skulle nog ha förstått det, säger någon. Fanbäraren talar om lantarbetarens redskap, om spaden och gaffeln — men också om pennan:

Först kunde människan bara göra spaden. Allting var massivt, alla verktyg var grova på den tiden. Men när en tid gått, så lärde människan sig att göra grepen. Grepen var ett steg framåt. — — — Jag menar, att lättheten är det som är tyngst att åstadkomma.

⁸ Furuland, a. a., s. 266 f., s. 272 ff.

⁹ Furuland, a. a., s. 304 ff.

Ännu lättare än gaffeln är pennan. Det är det jag vill komma fram till. Pennan är det lättaste av alla verktyg, den kan vara en fjäder — men med pennan kan utträttas det svåraste ting. — — — Det var med pennan vår kamrat redaktör försökte göra det, som inte vi kunde.

Ett tal som detta blev aldrig hållet vid graven men stod alltså att läsa samma år som Kämpe dog i första volymen av Statarna. I samma novell som hyllar Alfred Kämpes gärning har Lo-Johansson givit ett program för sin egen statarskildring, röjt sin dröm om diktens uppgift. Denna trosförklaring till pennan är — vilket Lo-Johansson gärna medger — en programnovell för hela hans statardiktning.

I slutnovellen i Statarna I, den novell som bär titeln Avlösning, kommer den första traktorn till godset. Traktorn gör samma arbete som ett dussin oxar och ett halvt dussin män. Statarna motar dragoxarna till järnvägsstationen och driver upp dem i vagnen som skall föra oxarna till slakthuset: »När statarna kommit ett stycke på hemväg, hörde de traktorns gång i den grå mullen.»

Så slutar första delen av samlingen.

*

Statarna II har en mer krönikeartad karaktär än Statarna I, som ju rymde ett stort antal noveller från Lo-Johanssons egen barndomsvärld. Andra delen skildrar främst statarklassen efter första världskriget. Men flera av de första novellerna i del två är tillbakablickande eller handlar om äldre skeden i statarnas historia: klassens uppkomst och utveckling i snabba återblickar (På trappan), den oerhörda klyftan mellan godsets herre och godsets folk (Fullblod och För fosterlandet), tidiga strejkförsök (En statarstrejk m. fl.).

Del I och II kommer alltså kronologiskt att gripa in i varann som två cirklar som täcker en del av varandras yta. Gränsen går ungefär mellan sjätte och sjunde novellen i Statarna II.

Först genom novellen På de stora herrgårdarna, den sjunde i del två, går Lo-Johansson vidare framåt till den tid, då klasskillnaden börjar försvinna. Och den följande novellen inleder en stor grupp berättelser om lantarbetarrörelsen. I Statarna I kunde motsvarande parti dateras till 1900-talets första årtionde. Sedan knäckte storstrejken det unga förbundet, som inte uppstod igen förrän 1918. I Statarna II är däremot de fackförbundshistoriska novellerna knutna till händelser på 1920- och 1930-talet. 1925 och 1926 avled två pionjärer: skåne-socialisten och riksdagspolitikern F. V. Thorsson och prästen H. F. Spak, författare till den första stora stridsskriften och undersökningen i Lantarbetarfrågan (1907). Berättelserna Agitatorns död och Lantarbetarprästen är äreminnen över dessa två. Novellen Lantarbetarprästen om den bortglömde socialisten och lantarbetaragitatorn Spak ger samtidigt en glimt av den uppsvenska organisationens framväxt. Därigenom bildar den en naturlig inledning till de tre närmast följande novellerna som handlar om Upplands lantarbetareförbund, om dess starke man folkskolläraren och klockaren i Kungsängen Oscar E. Sjölander och om förbundets stora strid — den uppländska skördestrejken 1925, samma arbetskonflikt som bildar bakgrunden till Fridegårds fräna strejkskildring i En natt i juli. I Statarna har Uppland apostroferats på grund av sin särställning.

Under hela tjugotalet bildade Uppland med Södertörn ett eget, fullt självständigt och starkt förbund. Det hade en unik ställning inom den då svaga och vacklande lantarbetarrörelsen.

Minnet av den förhatliga och sedan länge föråldrade tjänstehjonstadgans definitiva avskaffande är hugfäst i den följande novellen Efter legostadgan. Därmed är vi framme vid den 4 juni 1926, ett datum i vår sociala historia som Lo-Johansson inte försummar att nämna. I fem noveller fram t. o. m. En svenskbybo berättar han sedan om den riksbekanta Mörestrejken åren 1929–31, den våldsammaste träffningen i vårt land mellan bondeindividualism och fackföreningstänkande.

Med den sista Möre-novellen En svenskbybo slutar det avgränsade avsnittet om fackföreningsrörelsen, även om det i senare hälften av Statarna II förekommer enstaka noveller om lantarbetareförbundet: Knappnålarna på Mösseberg tecknar t. ex. lantarbetarrörelsens historia i Västergötland — ett landskap där genombrottet kom sent. Novellen Hyllan förebådar kritiken av fackförbundsbyråkratien i romanen Traktorn.

Men de flesta novellerna i senare delen av Statarna II berättar med bevingande konkretion om hur statarnas tillvaro kunde gestalta sig ännu på 20- och 30-talen. Mot skrämmande interiörer av grymhet, okunnighet och förfall kontrasterar noveller om bildningskamp i loger och fackföreningar, om folkets hus-byggen och samarbetsförsök. Statarporträtten växer ut till ett rikt varierat och mångsidigt epos om ett kollektiv.

Slutnovellen i Statarna summerar generationsmotsättningen mellan den gamla tidens statare och en ny tids lantarbetare. Oxarna har försvunnit, lungotslängan rivs. Lönekonflikterna avgörs vid förhandlingsbordet. »Staten», dvs. naturallönen, börjar få allt mindre betydelse. Jordarbetarna själva förändras — men än lever gamla statare kvar, som betraktar traktorer med misstro och vantrivns i ladugårdar som ser ut som apotek. Statare som hellre flyttar än de går med i fackföreningen. Nomader som inte kan förstå, att fackorganisationen förbjuder en att flytta, »när man hastigt ville» och »i nödfall mucka gräl och sen gå». Den gamla stataren frågar sonen efter friheten i det nya systemet och får höra en invändning som är meningsfull för sonen, men som han aldrig skall lära sig förstå: den forna friheten var bara en frihet »att få slita ont».

På sista raden av det stora statarpanoramat ger Lo-Johansson sitt svar på den gammalkloka frågan om vad som egentligen skall komma efter alla förändringarna: »Den nya tidens lantarbetare.» Utvecklingsoptimism och stolthet präglar detta svar som är bokens sista replik — liksom det präglar hela verket med dess skildring av hur stataren blir lantarbetare.

Ivar Lo-Johansson skildrar i sin novellykel en arbetargrups utveckling under ett och ett halvt sekel. Men han svart-vit-tecknar inte omvälvningen. Den stora gestalten i slutnovellen är den gamle stataren, märkt av umbäranden och förtryck men okuvlig som livet självt. Hur mycket förnedring och nöd en livsform än rymmer, innebär dess undergång alltid en tragedi för de människor som är för gamla för att lära om och anpassa sig.

I En hästs historia, den första novellen inom statareposets historiska ram, lekte statarbarn vid ödetorpets övervuxna härd. I Godset Dywall, den åttisjätte och sista novellen, söker den gamle — den siste — stataren och hans gumma

sig tillbaka till stengrunden efter den rivna längan. Det vemod de känner skildrar Ivar Lo-Johansson med förståelse, inlevelse och ömhet. Han ser att det växer nässlor i stathusets ruiner. I novellcykelns början fann han digitalis — hjärtats blomma — på ödetorpets gamla härd.

*

Manuskriptet till första delen av Statarna är bevarat i Bonniers arkiv. Det avslöjar hur författaren in i det sista arbetat med att omgruppera sina noveller, så att den utvecklingslinje han ville teckna skulle framträda så tydligt som möjligt.¹ Bland papper i författarens ägo finns också två handskrivna ark med rubrikerna Tidstavla och Plan, vilka vittnar om hans envisa arbete med dispositionsproblemen.

Men det planmässiga och schematiska i Lo-Johanssons arbete med Statarna får inte överdrivas. De allra flesta novellerna torde ha skrivits spontant, när författaren fann ett stoff, ett uppslag, som var tacksamt och inspirerande. Själva idén att göra Statarna till en socialhistorisk krönika i novellform var av tidigt datum.² De bevarade, i detalj utarbetade planerna kan däremot inte ha upprättats förrän verket var långt framskridet — då helheten skulle kontrolleras och luckorna fyllas ut.

Statarna I och II griper som vi sett in i varann. Statarna I avslutades med ett framåtblickande parti. Andra delen har sin tyngdpunkt i skildringen av statarnas frigörelse efter första världskriget, men det inledande avsnittet syftar tillbaka i tiden. Man kunde tänka sig att Lo-Johansson planerade verket i ett band men sedan stimulerad av framgången fortsatte med en del till. Korrespondens med förläggaren och originalmanuskriptet i Bonniers arkiv visar dock att så inte varit fallet. I första upplagan av första delen heter det i en notis efter innehållsförteckningen: »En andra volym av föreliggande arbete avser att skildra tiden för organisationens genombrott, folketshusbyggena och kulturbygget bland de svenska statarna». Anmärkningen fanns med redan i originalmanuskriptet när det sändes in till förläggaren och var då mer definitivt formulerad. Den hade nästan karaktär av motto: »En andra del skall omfatta organisationens genombrott, folketshusbyggena, kulturbygget. Avsikten är ett nationellt-proletärt epos över de svenska lantarbetarna.» Den programmatiska slutmeningen försvann på bestämd begäran av förläggaren.³

Anledningen till kompositionen var knappast heller att Lo-Johansson ville göra grupperingen »svår» eller litterärt »intressant» utan torde bero på att han valde att göra bägge delarna i viss mån fristående. Stoffet var ju så stort att det måste bli två delar och utgivningen kunde inte ske samma år. Författaren är på förfrågan benägen att godta en sådan föreslagen tolkning. Men dessutom understryker han, att han ville göra redan första delen så aktuell och läsbar som möjligt. Det gällde att få den att slå igenom. Därigenom kunde utgivningen av andra delen tryggas. Det kan tilläggas att de noveller i första delen, som griper framåt i tiden, i flera fall hör till samlingens bästa: Redaktörens

¹ Jfr Häggqvist, a. a., s. 107.

² Tillkomsthistorien måste jag i detta sammanhang avstå från att behandla.

³ Ms till Statarna I. K.-O. Bonnier 26.8. 1933 till Lo-Johansson, brevkopia. (Bonniers arkiv.)

död, Siste greven Vit och Röd samt Avlösning. Det var verkingsfullt att få skissera slutet på utvecklingskurvan redan i första delen.

Bakom verket låg en väldig materialsamling. Barndomsminnen spelade stor roll, särskilt för Statarna I. Vidare byggde Lo-Johansson på anteckningar efter berättelser av anhöriga och av ombudsmän i lantarbetarförbundet. Lo-Johansson reste bl. a. ut med dåvarande ombudsmannen Gösta Netzén i Sörmlands- och Upplandsdistriktet och i Skåne med A. O. Ståhl, en gammal agitator som var med redan på skördestrejkens tid.⁴ Novellerna om de skånska arbetskonflikterna 1907–1909 i Statarna I bygger även på en stor handskriven dossier, en slags vitbok med en rad dokument och sammanbindande text, skriven av en fackföreningsordförande vid godset Trolle-Ljungby.⁵ På smålappar rafsade Lo-Johansson ner sina synintryck, korta beskrivningar, några repliker osv. Sedan samlades materialet ofta genom att lapparna fästes samman eller klistrades upp på större papper under vissa rubriker. När en notis kom till användning blev den överkorsad och efter verkets fullbordan har sådant material i stor utsträckning städats bort.⁶ Men en del finns kvar. Vissa samlingsblad blev sparade, därför att det bland de förbrukade och överkorsade uppslagen också fanns någon notis som inte kommit till användning. Tack vare detta kan författarens metod rekonstrueras.

Jag väljer som exempel på Lo-Johanssons arbetssätt några anteckningar efter moderns berättelser. Det gäller en lapp bland hans papper med rubriken »I bröllopstider». Den ger en lakonisk miljöbeskrivning:

En kulan dag i november / 52 år sen bröllopsdagen / kråkorna satt stilla i träden och dimman / Slankveckan slut 1884 / En fläskbit köpt av ett statfolk / ett par glasljusstakar / Fiolspel på kvällen. — — —

En tillfogad uppteckning »Mor berättar», återger en episod ur föräldrarnas liv:

1884, i slankveckan på hösten, körde far och mor ut från Stockholm med en lånad häst — för att gifta sig och ta stat strax efter. Mor satt vid far frami skindan och höll den nyköpta klockan. (Köpt vid Centralen nånstans, pris 21 kronor.) Utsliten av arbete och utvakad somnade till, tappade klockan, som gled ned genom skindspjälorna och blev liggande på landsvägen mellan hästens ben. De stannade. Klockan gick. Hemkomna vakade mor ängsligt klockan. Far hade inte sagt ett ord. Under hela sitt liv nämnde han aldrig missödet med klockan. Min mor har hela sitt liv fruktat att klockan skulle stanna. Den går idag — 53 år sedan, far är död och mor har äntligen berättat mig historien om klockan.

Dessa två olika anteckningar rymmer det stoff som sedan fogats samman och blivit till novellen Klockan i Statarna II.

Den visuella upplevelsen och bilden har alltid haft stor betydelse för Lo-Johansson. För t. ex. självbiografien har troligen hans privata fotosamling varit lika viktig som de dagboksanteckningar som kan ha funnits i behåll. Skåne-

⁴ Gösta Netzén i radioprogrammet Den fackliga myrstacken i P 1 den 15 okt. 1958 (enl. programutskrift). Lo-Johansson om A. O. Ståhl i *Lantarbetaren* nr 29 1938.

⁵ Willy Nilssons handskrivna ms »Berättelse över svenska lantarbetarförbundets av-

delning nr 82 Trolle-Ljungby, dess bildande och långvariga konflikten 1908 och 1909» (i Lo-Johanssons papper).

⁶ Lo-Johansson muntligt. — De i det följande citerade utkastet är i Lo-Johanssons ägo.

novellerna i *Statarna* inspirerades till väsentlig del av fotografiskt bildmaterial. I första delen av avhandlingen *Statarna* i litteraturen har jag reproducerat en rad strejkbilder från Skåne. Ivar Lo-Johansson hade tillgång till dessa och liknande bilder när han skrev *Statarna*. I den nämnda handskrivna boken om strejken och vräkningarna vid Trolle-Ljungby finns exempelvis ett stort antal fotografier från konflikten. Den snabba, filmatiska ingressen till berättelsen Toffelpågen kunde nästan stycke för stycke illustreras med bilder ur denna fotosamling.

För att Lo-Johansson skulle gå iland med det väldiga ämnet fordrades en viss flyhänthet. När han kunde bygga på relativt lättillgängligt material gjorde han det utan att spilla tid på att söka andra källor. Alfred Kämpes historiker över lantarbetarrörelsen använde han där de kunde ge stoff. Ett enda exempel: Några egna forskningar om den första fackföreningen i Kvillinge har inte Lo-Johansson bedrivit. Kämpe bjöd här ett tillräckligt material. Att Lo-Johansson följt Kämpe bevisas redan av att vissa avskrivningsfel ur provinspressen dyker upp först hos Kämpe och sedan också i Lo-Johanssons novell.⁷

Men Kämpe står för bakgrunden till novellen. Berättelsens kärna är fritt fabulerad. Om Lo-Johansson anser att den konstnärliga formen kräver det, tillåter han sig stora friheter mot sitt material.

*

Det har sagts och upprepats, att svenskarna har en benägenhet att komponera sina stora diktverk som en episk krans av korta dikter⁸: omdömet kan gälla verk som Frithiofs saga, Fänrik Ståls sägner, Svenska bilder och sångerna om Fredmanskretsen av Bellman. Det är diktverk som består av fristående, avslutade stycken, vilka sluter sig samman till en enhet. Inom svensk prosa har vi åtskilliga verk av samma karaktär, t. ex. Strindbergs Svenska öden och äventyr, Heidenstams historiska noveller, Topelius Fältskärens berättelser och i viss mån även Selma Lagerlöfs Gösta Berlings saga.

Till denna rad av stora svenska berättelsecyklar kan *Statarna* fogas. Även om *Jordproletärerna* (1941) med sina helt fristående prosastycken innehåller minst lika många av Lo-Johanssons allra bästa noveller som *Statarna* är hans novellcykel från 1936–37 som helhet betraktad mer imponerande. Avsikten att teckna en arbetargrups historia har, som jag sökt visa, givit verket en märklig uppbyggnad. Varje novell har sin givna plats och är skriven eller omarbetad med tanke på helheten. Vissa mer beskrivande än gestaltande noveller äger därigenom ett stöd i helheten, får sin givna plats i den historiska krönikan. Ingen arbetargrupp torde ha ägnats ett så stort slaget planerat, mångsidigt och uttömmande skönlitterärt verk som de svenska statarna genom Ivar Lo-Johanssons novellsamling.

Diktaren följer statkarlens jordgrå väg genom 1800-talet och ända fram till sin egen tid. Han uppför novellbyggets bärande konstruktioner efter en historisk planritning. Men någon kronologiens diktatur har han inte underkastat sig. Tids-schemat måste ibland sprängas för variationens eller kulminationens skull. Lik-

⁷ Furuland, a. a., s. 399 not 8.

⁸ Se t. ex. Arne Häggqvist i skolurvalet av Lo-Johansson, *Statarna*, 1955, s. 104, där

Georg Brandes anges som talesättets upphovsman.

som Heidenstam i Svenskarna och deras hövdingar, sammanfogar Lo-Johansson sina noveller till mindre grupper inom det stora verket.

Den bok av Heidenstam som Lo-Johansson själv har apostroferat är dock inte dennes historiska läsebok för skolan utan Karolinerna — och det med all rätt. Till innehåll och stämning är Statarna och Karolinerna visserligen kontraster. Statarna ger uttryck åt 30-talets sociala utvecklingsoptimism. I Karolinerna blåser nederlagets vind över sidorna. Men den vittsyftande målsättningen är densamma, viljan att gestalta en hel epok i ett historiskt-kronologiskt disponerat novellepos. I den avslutande notisen i manuskriptet till första delen av Statarna skrev Lo-Johansson som vi sett: »Avsikten är ett nationellt-proletärt epos över de svenska lantarbetarna.» Förläggaren reagerade mot formuleringen: »ett onödigt stort uttryck» skrev han till Lo-Johansson.⁹ Andra ändringsförslag, främst om strykningar av en rad noveller, vilket ju hade kunnat äventyra uppbyggnaden av verket, avvisade författaren. Men den försiktiga anspelningen på det klassiska storsvenska novellverket fick utgå och kom aldrig att tryckas i samlingen. I dedikationsexemplar av första delen till nära vänner varierade Lo-Johansson dock ett ännu tydligare motto: »De proletära karolinerna».¹

Ivar Lo-Johanssons Statarna kom den socialpolitiska debatten i lantarbetarfrågan att flamma upp med ny låga. Men genom Statarna ville han också skapa en motsvarighet inom proletärdikten till Heidenstams nationella novellepos Karolinerna.

⁹ K.-O. Bonnier 26.8.1933 till Lo-Johansson, brevkopia (Bonniers arkiv).

¹ Dedikationsexemplar av första upplagan

till Gösta Netzén (i dennes ägo). Jfr Netzéns artikel För mjölet och boken i *Aftontidningen* 22.2.1951. Lo-Johansson muntligen.